

ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШ ВАҚТИ, ЖОЙИ, УСУЛИ ВА ҲОЛАТИ ЖИНОЯТ ТАРКИБИ ОБЪЕКТИВ ТОМОНИНИНГ МУСТАҚИЛ БЕЛГИЛАРИ: НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ ВА ТАКЛИФ

Худайкулов Ферузбек Хуррамович

*Тошкент давлат юридик университети Жиноят ҳуқуқи,
криминология ва коррупцияга қарши курашиш кафедраси доценти,
юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4940-3762>
dr.profi114@gmail.com*

Жиноят таркиби объектив томони факультатив белгилар Жиноят таркиби объектив томони факультатив белгилар тушунчаси. Жиноят ҳуқуқида назарияси жиноят объектив томонига белгиларига тўққизта белгилар: ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклидаги ижтимоий хавфли қилмиш; ижтимоий хавфли оқибат; жиноий қилмиш ва оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш; жиноят содир этиш вақти; жойи; усули; ҳолати(вазияти); қуроли ва воситасини киритиш анъанага кирган.

Мазкур белгиларнинг қайси бирлари зарурий, қайси бирлари факультатив белгилар эканлиги тўғрисида илмий тадқиқотлар ва адабиётларни ягона ёндашув мавжуд эмас. Факультатив белгилар модданинг диспозициясида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳоллардагина квалификацияга таъсир қилади. Бошқа ҳолларда уларнинг жиноят-процессуал жиҳатдан аниқланиши талаб этилсада, жиноят таркибига кирмайди [1].

Жиноят объектив томони факультатив белгилари муайян жиноят таркибининг зарурий ва зарурий бўлмаган белгилари бўлиши мумкин. Агарда ЖК Махсус қисм моддаси диспозициясида ушбу белгилар тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлса, улар зарурий белги сифатида эътироф этилади. Факультатив белги жиноятнинг зарурий белгиси ҳисобланмаганда эса, жиноятнинг квалификациясига таъсир этмасада, жазо тайинлашда жавобгарликни оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниши мумкин [2].

Жиноят таркиби объектив томоннинг белгилари рўйхати илмий ва ўқув адабиётида умумий эътироф этилган. Бироқ, уларнинг зарурийлик ёки факультативлик белгиси асосида таснифлаш баҳсли ҳисобланади. Зарурий белгиларга барча жиноят таркибларга хос бўлган аломатлар ва факультатив белгиларга эса фақат айрим жиноятлар таркибларига хос бўлган белгилар киради. Бу борада бир нечта фикр ва мулоҳазалар билдирилган.

Жиноят ҳуқуқи назариясида олимларнинг кўпчилиги жиноят таркиби объектив томонига ижтимоий хавфли қилмиш, ижтимоий хавфли оқибат, сабабий боғланиш ва жиноят содир қилиш вақти, жойи, усули, ҳолати, қуроли ва воситасини тавсифловчи ҳолатларни киритишади [3].

Бошқа бир гуруҳ олимлар эса ижтимоий хавфли қилмишни жиноят таркиби объектив томони зарурий белгиси сифатида эътироф этишиб, қолган белгиларни жиноят таркиби тизими (моддий ёки формал таркибли жиноятлар)га қараб зарурий ёки факультатив белгиларга ажратишади [4].

Жиноят ҳуқуқ назариясида жиноят таркиби объектив томонининг зарурий ва факультатив белгилари борасида учта нуқтаи назар мавжуд: Биринчи нуқтаи-назарнинг тарафдорлари жиноят содир этиш жойи, усули, вақти, ҳолати(вазияти), қуроли ва воситасини жиноят таркиби объектив томонининг факультатив белгилари деб ҳисоблайди [5].

Иккинчи нуқтаи-назар тарафдорлари объектив томоннинг факультатив белгиларига ижтимоий хавфли оқибат, ижтимоий хавфли қилмиш ва оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш, жиноят содир этиш вақти, жойи, усули, ҳолати(вазияти), қуроли ва воситаси киради деб ҳисоблайди [6].

Жумладан, Х.Очилов “Барча турдаги жиноятлар учун жиноят таркиби объектив томонининг зарурий белгиси бу ижтимоий хавфли қилмишдир. Ижтимоий хавфли қилмиш жиноят қонуни билан қўриқланадиган объектларга зарар етказишда ёки шундай зарар етказишнинг реал хавфини вужудга келтиришда ифодаланадиган ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан иборат.” [7], деб таъкидлайди.

Бошқа нуқтаи-назар тарафдорлари ҳар қандай жиноят таркиби объектив томони зарурий белгиси у – ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик). Унинг қолган барча белгилар – жиноят таркиби объектив томонининг факультатив белгиларидир. Жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули жиноят таркиби объектив томонининг мустақил белгиларидир. Ҳар қандай жиноят муайян усулда, маълум бўлган шароитларда, жойда ва вақтда амалга оширилади. Истисно тариқасида фақат моддий таркибли жиноятларда жиноий қилмиш, ижтимоий оқибат ва сабабий боғланиш жиноят таркиби объектив томони зарурий белгиларидир, деб ҳисоблайди [8].

Биз учинчи гуруҳ олимларининг нуқтаи назарларини тўғри, деб ҳисоблаймиз, чунки ҳар бир кесик, формал ёки моддий таркибли жиноятларда объектив томоннинг барча белгиларига тегишли зарурий бўлган белги бу *ижтимоий хавфли қилмиш*нинг мавжудлигидир. Жиноий оқибат, сабабий боғланиш, жиноят содир этиш ҳолати, қуроли ва воситаси жиноят таркиби объектив томонининг факультатив белгиларидир. Жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули жиноят таркиби объектив томонининг мустақил белгиларидир. Фақат моддий таркибли

жиноятларда жиноий қилмиш, ижтимоий оқибат ва сабабий боғланиш жиноят таркиби объектив томони зарурий белгиларидир.

Ҳар қандай жиноят муайян вақтда, жойда, ҳолатда ва муайян усулда содир этилади ва жиноят таркиби объектив томонининг мустақил белгиси сифатидаги уларнинг қуйидаги жиноят-ҳуқуқий аҳамияти кўрсатамиз: 1) жиноят содир этиш жойи ва вақти жиноий жавобгарликка тортишнинг умумий шартларидан бири ҳисобланади. Масалан, муайян жиноятни квалификация қилишда улар ЖК 11-12-моддалар ёки 13-моддасидаги ҳолатларнинг аниқланиши талаб этилади; 2) жиноят содир этиш жойи ЖК Махсус қисми муайян моддаси диспозициясида назарда тутилмаган бўлсада, баъзи жиноятларни тўғри квалификация қилишга бевосита таъсир қилади. (масалан, ЖК 182, 246-моддалари назарда тутилган жиноятлар ва бошқалар); 3) жиноят содир этиш жойи жиноий ниятнинг амалга оширилганлик даражаси, босқичлари ва жиноятнинг тамом бўлган пайтини аниқлаб беради. (масалан, ЖК 168, 169-моддалари ва бошқалар); 4) жиноят содир этиш жойи ЖК Махсус қисми муайян моддасида назарда тутилган усулни аниқлайди ва мазкур жиноятни тўғри квалификация қилинишга бевосита таъсир қилади (масалан, ЖК 97-моддаси 2-қисми “д” банди, 173-моддаси 2-қисми “б” банди ва бошқалар). Шунингдек, ЖК 56-моддаси “е” бандида “кўпчилик учун хавфли усул” жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлиги белгиланган; 5) жиноят содир этиш жойи айрим жиноий қилмишни квалификация қилишда жиноят субъектив томонининг зарурий белгиси бўлган айб ва унинг шакллари аниқлашда муҳим аҳамият касб этади; 6) жиноят содир этиш вақти формал, кесик, моддий таркибли, давомли жиноятлар ва узоққа чўзилган жиноятларнинг тамом бўлган пайтини аниқлаб беради; 7) жиноят содир этиш усули ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг ташқи ифодаланиш шаклидир. Усул мазмунни шаклдан ажратиб бўлмагани каби жиноий ҳаракат(ҳаракатсизлик)дан ажралмас бир бутун тизимда, боғлиқликда бўлади. Ҳар қандай жиноий ҳаракат (ҳаракатсизлик) муайян усул билан содир этилади. Усул жиноий ҳаракат(ҳаракатсизлик)ни тавсифлайди.

Ҳуқуқшунослар (изланувчи ва олимлар), судьялар ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари ўртасида ўтказилган сўровда иштирок этган респондентларнинг 77 % жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули шарт-шароит бўлиб, мустақил белги сифатида қилмишни квалификация қилишда бевосита таъсир қилишини кўрсатган, уларнинг 15 % жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули жиноят таркиби объектив томонининг факультатив белгилари бўлиб, улар жиноят қонунчилигида назарда тутилгандагина жиноят-ҳуқуқий аҳамиятли бўлишини кўрсатган бўлса, 8 % респондентлар бошқа жавобни беришган. Тадқиқот жараёнида ўтказилган сўров натижалари ҳам жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули

жиноят таркиби объектив томонининг мустақил белгиси эканлигини тасдиқлайди.

Жиноят содир этиш вақти – объектив томоннинг муҳим категорияси. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида вақт деганда ниманидур давомийлиги, муддати, нимадур содир бўладиган муайян бир давр тушунилади [9].

А.В.Наумовнинг фикрча, “Жиноят содир этиш вақти жиноят содир этиладиган муайян бир вақт бирликлари билан ўлчанадиган даврдир” [10].

М.А.Кауфман “Маъмурий преюдиция назарда тутилган жиноят объектив томони ҳам муайян бир вақт оралиғидаги даврда содир этилиши мумкин” [11] лигини таъкидлайди.

А.Ф.Истомин “Жиноят содир этиш вақтини содир этилган жиноятни энгиллаштирадиган ёки оғирлаштирадиган муайян ижтимоий ва сиёсий воқеа-ҳодисалар билан ифодаланадиган аниқ бир даврдир.” [12] дейди.

Жиноят ҳуқуқида жиноят содир этиш вақтининг ўзига хос иккита жиноят-ҳуқуқий аҳамияти мавжуд:

1) у жиноят содир этилган пайтдаги вақт оралиғини аниқлайди ва жиноят содир этиш вақти чегараси жиноятнинг бошланиш ва тамом бўлиш пайти билан узвий боғлиқ бўлади. ЖК 13-моддаси 1-қисмида қонун чиқарувчи айнан шуни назарда тутган. Шунинг учун ҳам вақт жиноят объектив томони факультатив белгиси эмас, балки унинг мустақил белгисидир. Баъзи вақтни қонун чиқарувчи ЖК нормасида назарда тутмасда, квалификацияга бевосита таъсир қилади. Жумладан, К.Ҳакимов фикрича, “**Жиноят содир этиш вақти жиноят объектив томонининг зарурий белгиларидан бири саналади. Бундай фикрга келишимизга сабаб Жиноят кодекси 98-моддасида кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатини “тўсатдан вужудга келиш” белгисини мустақамланганлигидир. Аффект шахс ҳаракатларини бутунлай ўзига бўйсундириб олишини инобатга олсак, бу каби жиноятларни тўғри квалификация қилиш учун аффект вужудга келган ва уни тамом бўлиш вақтини тўғри аниқлаш зарур**” [13];

2) баъзида қонун чиқарувчи томонидан вақтни жиноят таркибининг ўзига хослиги билан боғлаб жиноят қонунида акс эттиради. Масалан, ЖК 99-моддасида “туғиш вақти”ни қонун чиқарувчи қонун нормасида ифодалангани боис жиноят таркиби объектив томони мустақил белгиси бўлган жиноят содир этиш вақтини жиноят таркиби зарурий белгисига айланган.

ЖКни таҳлили шуни кўрсатадики, қонун чиқарувчи жиноят содир этиш вақтини баъзи моддалардагина назарда тутган. Масалан, қонун чиқарувчи жиноят қонунида муайян бир жиноий қилмишнинг зарурий белгиси сифатида жиноят содир этиш вақтини ифодалаганда муайян вақт оралиғини назарда тутмаслиги лозим.

Жиноят содир этиш жойи тушунчаси муаммолари. Жиноят ҳуқуқи назарияси ва илмий тадқиқотларда жиноят содир этиш жойи тўғрисида ҳам турли ёндашувлар мавжуд.

Жиноят содир этиш жойининг учта жиноят-ҳуқуқий аҳамияти мавжуд: 1) жиноят содир этиш жойи жиноий жавобгарликка тортишнинг умумий шартларидан бири ҳисобланади. ЎЗР ЖК 11-12-моддаларида қонун чиқарувчи Ўзбекистон ҳудудида ва ундан ташқарида жиноят содир этган шахсларга нисбатан кодекснинг амал қилишини белгилаб қўйган; 2) у жиноят объектив томони мустақил белгиларидан бири ҳисобланади; 3) жиноят содир этиш жойи қонун чиқарувчи томонидан ЎЗР ЖК Масхус қисми муайян норма диспозициясида назарда тутилганда ўзининг факультативлик хусусиятини йўқотиб, жиноят объектив томони зарурий белгисига айланади.

Жиноят ҳуқуқи ва илмий тадқиқотларда моддий таркибли жиноятларда жиноят содир этиш жойи қандай аниқланиши борасидаги турли ёндашувлар мавжуд. Жумладан, А.В.Наумов “Жиноят содир этиш жойи деганда, жиноят содир этилган муайян бир ҳудуд тушунилади” [14], деб ўз ёндашувини билдиради.

К.Л.Акоевнинг фикрича, “Жиноят содир этиш жойи жиноий ҳаракат (ҳаракатсизлик) содир этилган, жиноий оқибат юз берган, жиноят тамом бўлган ёки тўхтатилганлик каби муҳим белгиларнинг жиноят қонуни диспозицияси нормалари ёрдамида ифодаланган макон, ҳудуднинг бир қисмидир” [15].

М.А.Атальянцнинг фикрича, “Жиноят содир этиш жойи ўзида муайян ҳудуд(ер, сув ёки ҳаво ҳудуди)га тегишли бўлган жиноятнинг ҳудудуийлик хусусиятини ифодалайди. Жой – бу нимадир турган ёки содир этиладиган (ёки турган, содир этилган) макон, ҳудуд, томон. Жиноят содир этиш жойи эса жиноят содир этиладиган(этилган) макон, ҳудуддир [16].

В.Б.Малинин ва А.Ф.Парфеновлар “Ҳаракат бажарилганлигини жиноят содир этиш жойи деб ҳисобламаслик лозим, бу пайтда жиноят таркиби ҳали тугалланмаган бўлади ва шунинг учун жиноятни содир этилган, деб топиб бўлмайди” [17], дейдилар.

А.В.Наумовнинг фикрича, “Жиноятни муайян давлат ҳудудида содир этилган деб топиш учун қуйидагилар мавжуд бўлиши лозим: жиноий ҳаракат мазкур ҳудудда бошланган ва тамомланган бўлса ва ушбу жиноий қилмиш жиноят қонунида назарда тутилган муайян жиноий оқибатни қамраб олган бўлса, шунингдек, жиноий ҳаракат мазкур давлат ҳудудида бажарилган ва унинг жиноий оқибати эса ушбу давлат ҳудудидан ташқарида юз берган бўлса, жиноий қилмиш мазкур давлат ҳудудида содир этилган деб топилади [18].

Биз А.В.Наумовнинг илмий ёндашувини қўллаб-қувватлаймиз. Дарҳақиқат, жиноят содир этилган жойни жиноий оқибат юз берган жой

билан боғламаслик лозим. Жиноят содир этиш жойи тўғрисидаги концепциянинг умумий қоидаси жиноят ҳуқуқи назариясида ҳам, жиноят қонунида ҳам бир хилда қўлланиши лозим.

Юқорида назарда тутилган муаммони ечими сифатида ЎзР ЖК 11-моддаси 1-қисмига қуйидаги ўзгартириш ва қўшимча киритиш мақсадга мувофиқ бўлади: **“Жиноят содир этилган жой деб оқибат келиб чиққан жойдан қатъий назар ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган жой топилади.”**

Жиноят содир этиш усули назарий муаммолари. Амалдаги жиноят қонунчилигида жиноят содир этиш усули очиб берилмаган, маълумки, жиноят содир этиш усули жиноят объектив томони белгилари ичида жиноят қонуни Махсус қисми моддалари диспозицияси аксариятида назарда тотилади. Шунингдек, жиноят объектив томони белгилари ичида унинг жиноят ҳуқуқий-аҳамияти сезиларли даражада юқори ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқи назариясида ва илмий тадқиқотларда жиноят содир этиш усули “йўл”, “метод”, “тартиб”, ҳаракат ва йўллар кетма-кетлиги”, “тизим”, ҳаракатлар комплекси(мажмуи)” ва бошқа сўз иборалари билан ифодаланади.

Жиноят ҳуқуқи назарияси ва илмий тадқиқотларда жиноят содир этиш усули билан боғлиқ бир нечта муаммолар мунозарали равишда муҳокама қилиниб келинади. Уларнинг ечимини топиш бевосита жиноят содир этиш усули таърифини беришга ўз таъсирини кўрсатади. Жиноят содир этиш усули билан боғлиқ муаммолар қуйидагилардан иборат:

1) ҳаракатсизлик билан содир этиладиган жиноий қилмишларда **жиноят содир этиш усули** мавжуд бўладими ёки йўқми?

В.Б.Малинин ва А.Ф.Парфенов “Ҳаракатсизликда ҳеч қандай жиноят содир этиш усули бўлмади ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунингдек, жиноят содир этиш усули – бу ҳаракат шакли ва белгиси бўлиб, жиноят ҳуқуқи назариясида ҳам худди шундай ифодаланиши лозим” [19], деб ҳисоблашади. Худди шундай нуқтаи назарларни бошқа гуруҳ олимлари ҳам ўз илмий тадқиқотларида баён қилишган [20].

Илмий тадқиқотларни ўрганиш бундай ёндашув мутлоқ хусусиятдаги устунлик касб этмайди, яъни ҳаракатсизда содир этиладиган жиноий қилмишларда ҳам ўз навбатида жиноят содир этиш усули мавжуд бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

А.И.Бойко “Жиноят содир этиш усули – жиноий қилмишнинг содир этиладиган бир қисми ва унинг қўшимча тавсифи. Назарий жиҳатдан усул жиноий хулқ-атворнинг иккала (ҳаракат ва ҳаракатсизлик) шаклига ҳам тегишлидир” [21], деган хулосага келади.

Х.Абзалова эса “Ижтимоий хавфли қилмиш жиноят объектив томонининг зарурий белгиси саналади, жиноят содир этиш усули эса асосий жиноий қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) мавжуд ҳолларда

унинг таркибига киради. Ҳар иккала ҳолат мавжуд ҳолларда асосий жиноий қилмиш қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга тажовуз қилувчи бевосита ҳаракат (ҳаракатсизлик) сифатида намоён бўлади” [22], дейди.

Биз иккинчи гуруҳ олимларининг фикрларига қўшиламиз. Дарҳақиқат жиноят содир этиш усули ҳаракатсизлик билан содир этиладиган жиноий қилмишни ифодаловчи жиноий-хулқ атворда ҳам мавжуд бўлади. Ҳаракатсизлик билан содир этиладиган жиноий қилмиш шахсинг бажариши шарт бўлган мажбуриятларини бажармаслигида ифодаланади.

Масалан, ЖК 184-моддаси диспозициясида солиқ солинадиган объектларни “яшириш” ва “камайтириб кўрсатиш” солиқ ёки йиғимларни тўлашдан бўйин товлашнинг жиноят содир этиш усуллари ҳисобланади. Ушбу жиноятда шахс жиноий хулқ-атвори “бўйин товлаш” ҳаракатсизлик шаклида бўлса, бўйин товлашнинг усуллари эса “қасддан яшириш ёки камайтириб кўрсатиш”дир.

Фойдани, даромадни ёки солиқ солинадиган бошқа объектларни яшириш, камайтириб кўрсатиш бу фуқароларнинг ёки мансабдор шахсларнинг солиқ тўлашдан бўйин товлаш усуллари дир [23]. Қонун чиқарувчи ва Олий суд Пленуми қарорида юқоридаги ҳолатларда ҳаракатсизлик усулини ифодалаган.

2) муаммоли ҳолатлардан бири бу жиноят содир этиш усулининг жиноий қилмишда мустақил равишда намоён бўлиши ҳисобланади. Яъни, жиноят содир этиш усули ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг усули эмас, балки жиноят содир этиш усулининг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги шаклидаги усулнинг “мустақил усул” сифатида намоён бўлишидир. Жиноят ҳуқуқи назарияси ва илмий тадқиқотларга турли хил тортишувчи ёндашувлар бўлишига қарамасдан, биз жиноятни содир этиш усули қилмиш ҳаракатда ҳам, ҳаракатсизликда ҳам намоён бўлади деган илмий қарашни илгари сурамиз. Усул жиноят таркиби объектив томонининг факультатив белгиси эмас, балки мустақил белгиси ҳисобланади, чунки ҳар қандай жиноят муайян усулда содир этилади.

Бизнинг бу хулосамизни Олий суднинг Пленуми қарори ҳам тасдиқлайди. Ушбу қарорнинг 4-бандида “Фирибгарликда алдаш деганда, айбдор томонидан, била туриб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган ёлғон маълумотлар хабар қилиниши ёки иш ҳолати бўйича мулкдор, мулкнинг бошқа эгасига маълум қилиниши лозим бўлган ҳақиқий фактларни яшириш ёхуд бундай шахсларни янглиштиришга қаратилган қасддан содир этилган ҳаракатлар тушунилади. Фирибгарликда ёлғон маълумотларга масалан, айбдор шахс ўзини мансабдор шахс ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходими сифатида кўрсатиши тааллуқли бўлиши мумкин. Фирибгарликда жабрланувчини янглиштиришга қаратилган

қасддан содир этиладиган ҳаракатлар жумласига, масалан, битим ёки тўлов предмети сохталаштириш, қимор ва таваккалчиликка асосланган бошқа ўйинларни ўйнаш чоғида алдов усуллари қўллаш ва ҳ.к. киради [24].”

3) баъзи миллий олимларимиз жиноят содир этиш қуроли ва воситасидан фойдаланишни жиноят содир этиш усули доирасига киритишади. М.Усмоналиев ва П.Бакуновлар “Жиноят содир қилиш усули айбдор ижтимоий хавфли қилмиш содир қилишда фойдаланадиган усуллар йиғиндисидан иборатдир. Жиноят содир қилишда қурол воситаларидан фойдаланиш ҳам жиноят содир қилиш усули доирасига киради.” [25] деб, таъкидлашади. Х.Абзалова эса “Қасддан одам ўлдиришда қурол, восита, предметларидан фойдаланиш бошқалар ҳаёти учун хавфли бўлган жиноят содир этиш усулига киради” [26], деган фикрни илгари суради.

Юқоридаги фикрга қўшилмаймиз, чунки жиноят содир этиш қуроли ва воситаси усул сифатида намоён бўлиши мумкин эмас: 1) бу фикр жиноят ҳуқуқи доктринасида мавжуд жиноят содир этиш усули таърифига ҳам мос тушмайди; 2) мазкур жиноят объектив томони белгиларининг ўзига хос жиноят-ҳуқуқий аҳамияти мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, қийнаб, азоб бериб ўлдириш мақсадида жабрланувчига ошхона пичоғи билан кетма-кет зарбалар беришда жиноят содир этиш қуроли (пичоқ – қурол сифатида фойдаланилган бошқа нарса) жиноят содир этиш усулини ифодаламайди ва унинг доирасига кирмайди. Бу ерда жиноят содир этиш қуроли ва усулининг ўзаро муносабатини кўриш мумкин.

Жиноят содир этиш вақти, жойи ва усули – объектив томон мустақил белгилари. Жиноят ҳуқуқи назарияси ва илмий, монографик тадқиқотларда **жиноят содир этиш жойи, вақти ва усули** каби жиноят объектив томони факультатив белгиларини аслида факультатив белгилар эмас деган илмий қарашлар ва ёндашувлар ҳам учрайди. Улар жиноий қилмишни содир этиш шароитларидир. В.Н.Кудряцев “Жиноят объектив томонига ҳаракат(ҳаракатсизлик) билан бирга ёки қўшимча олинган жиноят содир этиш усули, жойи, вақти ва ҳолатига тегишли эмас, балки ижтимоий хавфли ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг ташқи томони, яъни уни муайян усулда, белгиланган(берилган) шароитда, жойда, вақтда ва ҳолатда бажарилганлиги жиноят объектив томонига тегишли бўлади” [27].

А.И.Бойцов “Ҳар бир жиноят муайян аниқ бир жойда ва аниқ бир вақтда содир этилади. Ҳар қандай ҳолатда ижтимоий материя(борлиқ) мавжудлигининг умумэътироф этилган атрибутлари сифатида замон(вақт) ва макон(жой)дан ташқари мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилмиш олимларга маълум эмас. Шунга қарамасдан жиноят ҳуқуқи доктринасида макон-замон (жой – вақт) белгиларини жиноят таркиби зарурий белгиларига эмас, балки факультатив белгиларига киритиш қабул қилинган. Бу нима: умумий алданишми ёки тушунарсиз парадокс? Қасддан одам ўлдириш жиноятида ўз кучини йўқотган жиноят қонуни вақт бўйича

амал қилишида ёки чет эл фуқаролари қасддан одам ўлдириш жиноятини муайян давлат ҳудудида содир этганда ушбу белгилар қилмишни квалификация қилишда ўз аҳамиятига эга бўлади. Негадур ҳозиргача жиноят содир этиш жойи ва вақти кўриб чиқалаётган жиноят таркиби белгилари билан боғланмайди. Нима сабабдан боғланмайди?” [28] Унинг илмий ёндашувини Н.И.Панов [29] ҳам ўз илмий тадқиқот ишида қўллаб-қувватлайди.

Ижтимоий хавфли, ҳуқуққа хилоф ва айбли ҳар қандай жиноий қилмиш замон ва макон нуқтаи назаридан олиб қараганда муайян аниқ бир жойда, вақтда, ҳолатда ва аниқ бир усулда содир этилади. Ушбу жиноий қилмишни содир этилиш шароитларини ундан ажратиб олишнинг имкони мавжуд эмас. Улар бир бутунликда мавжуд бўлади. Шунинг учун жиноят содир этиш жойи, вақти, ҳолати ва усулини жиноий қилмиш содир этилиш шароитлари деб номлаб, уларни жиноят объектив томони мустақил белгилари кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Жиноят содир этиш ҳолати тушунчаси таҳлили. Адабиётларда **жиноят содир этиш ҳолатига** берилган турли хил таърифларни учратиш мумкин. Баъзи олимлар жиноят содир этиш ҳолати деганда, жиноят содир этилишида юз берадиган ҳолатлар, вазиятлар, шароитлар йиғиндисини кўрсатишади [30].

Иккинчи гуруҳ тадқиқотчилар эса, жиноят содир этиш ҳолатини жиноят объектив томони факультатив белгиси эмас деган фикрни илгари суришади. Уларнинг фикрича, жиноят содир этиш ҳолатини жиноят объектив томони белгилари қаторидан чиқариш лозим. Улар ўзларининг илмий ёндашувини исботлаш мақсадида жиноят содир этиш жойи ўзида жиноий қилмишда юз берадиган ҳолат ва вазиятларни ҳам қамраб олади деган ғояни илгари суришади [31].

Биз иккинчи гуруҳдагиларнинг фикрларига қўшилмаймиз, чунки жиноят содир этиш ҳолати жиноятда юз берадиган шароитлар, ҳолатларни қамраб олса, жиноят содир этиш жойи эса, жиноят содир этиладиган макон, ҳудуд(ер, сув ва ҳаво)ни қамраб олади. Ўрганиш шуни кўрсатадики, жиноят содир этиш ҳолати жиноят содир этиш жойига қарага анча мураккаб ҳуқуқий шаклга эга.

В.Б.Малинин ва А.Ф.Парфенов “Жиноят содир этиш ҳолати тушунчасини аниқлашда жиноят содир этиш жойи ва вақти аҳамият касб этади. Вақт ва ҳолат жиноят содир этиш жойининг узвий бирлиги бўлганлиги учун аҳамиятли ҳисобланади. Жой, вақт ва ҳолат бир-бирисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Жиноят содир этиш ҳолатида жой ва вақт муҳим функцияни бажаради [32]”, дейди.

М.А.Атальянцнинг таъкидлашича, “Жиноят содир этиш ҳолати жой ва вақт билан узвий алоқадор бўлиши билан чекланмасдан, турли хил

жисмоний-руҳий ҳолатлар ва табиий-климатик факторларни ҳам ўз ичига олиши мумкин” [33].

Юқоридаги олимнинг фикрига қўшилса бўлади, миллий ва ривожланган хорижий давлатлар (МДХ давлатлари ва бошқалар) жиноят қонунларининг таҳлили қонун чиқарувчи жиноят қонунида жиноят содир этиш ҳолати сифатида турли хил шароитлар, вазиятларни келтириб ўтган. Масалан, ЎзР ЖК 56-моддаси “и” бандида “умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда” жиноят содир этилиши жазони оғирлаштирувчи ҳолатлардан бир сифатида ифодаланган.

Шунингдек, баъзи моддаларда жиноят содир этиш ҳолати жиноий қилмишнинг оммавийлик хусусиятини ифодалаши мумкин. Масалан, “Ўзбекистон Президентини омма олдида ҳақоратлаш”(ЖК 158-моддаси 3-қисми). Демак, Президентини ҳеч ким йўқлигида ҳақоратлаш шахсни ЖК 140-моддаси билан жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади.

Жиноят ҳуқуқи фанида мавжуд қоидалар ва юқорида таъкидланган олимларнинг фикрларини ўрганиш асосида жиноят объектив томони белгилари муайян қилмишни жиноят деб топиш ва мазкур жиноят белгиларини тўғри аниқлаш, шунингдек, жиноят таркиби белгиларининг мавжудлигини исботлаш учун хизмат қилади, деб ҳулоса қилиш мумкин.

Юқоридаги илмий ишлар ва олимларнинг илмий ёндашуни таҳлил қилиш натижасида жиноят содир этиш вақти, жойи, усули, қуроли ва воситасига қуйидагича муаллифлик таърифи берилади:

а) жиноят содир этиш вақти – бу жиноят содир этилиши мумкин бўлган, секунд, минут, соат, сутка, ой каби вақт бирликлари билан ўлчанадиган у ёки бу давомийликдаги муайян бир даврдир. Жиноят содир этиш вақти ЖК Махсус қисми модда диспозициясида тўғридан-тўғри назарда тутилган бўлса у зарурий белги, назарда тутилмаган бўлса жиноят таркиби объектив томонининг мустақил белгиси бўлади. Ҳар қандай жиноят муайян бир вақтда содир этилади;

б) жиноят содир этиш жойи мамлакатнинг чегараси билан белгиланган жиноят содир этиладиган аниқ ҳудудга (қуруқликда, сувда, ҳавода ёки муайян бўшлиқ(макон)да) тегишли бўлган жиноятнинг макон(жой)га оид хусусиятини ўзида ифодалайди. Шундай қилиб, жойнинг жиноий-ҳуқуқий мазмуни ушбу сўзнинг умумий қабул қилинган таърифланишига тўлиқ мос келади, яъни, бу нимадир жойлашган, содир бўладиган (ёки бўлган, содир этилган) бўшлиқ(макон), жой ҳисобланади. Яъни, жиноятнинг содир этилиш жойи – бу жиноят содир этиладиган (содир этилган) бўшлиқ, макон ва жойдир.

с) жиноят содир этиш усули – бу жиноий қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)нинг тавсифини ифодаладиган жиноятни содир этишда қўлланилган хулқ-атворли ҳатти-ҳаракат, иш(операция), усуллар мажмуи,

ҳаракатларга йуналтирилган, бир-бир билан боғлиқ бўлган усул ва услублар тизимидир.

д) жиноят содир этиш қуроли – жиноятга тайёргарлик кўриш ёки содир этиш учун махсус мўлжалланган, тайёрланган ёки мослаштирилган нарсалар, шунингдек жиноий мақсадларга эришиш учун жиноят содир этиш жараёнида бевосита фойдаланилган нарсалардир.

е) жиноят содир этиш воситаси – ишлатилиши жиноий қилмишни амалга ошириш учун зарур бўлган ва жиноят содир этилишини осонлаштирадиган, баъзан жиноятни содир этишда қурол сифатида фойдаланиладиган воситалар йиғиндиси.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Jinoyat huquqi. (Umumiy qism) Darslik. Mas'ul muharrir: yu.f.f.d (PhD) X.Ochilov – T.: Adolat nashriyoti, 2020. – B. 72.

2. Очилов Х.Р., Хайдаров Ш.Д., Шамсидинов З.З. “Жиноят ҳуқуқи” (Умумий қисм). Ўқув қўлланма – Т.: ТДЮУ нашриёти, 2021. –Б. 38., Жиноятларни квалификация қилиш: ИИБ олий таълим муассасалари учун дарслик / Р.Кабулов, А.А.Отажонов, И.А.Соттиев ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2012. – Б. 73-74.

3. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. - 6-е изд. – М.: Проспект. 2017. – С. 75-82.; Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономики: Авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII УК РФ). – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 393.; Уголовное право Российской Федерации. Общая и Особенная части: Учебник (под ред. А.И.Чучаева) – «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2016. – С. 114.

4. Голубовский В.Ю., Костюк М.Ф., Кунц. Е.В. Уголовное право России. Общая и Особенная части. Учебник. – М.: Проспект. 2020. – С. 69-72., Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 1. Jinoyat haqida ta'limot. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. – B.158., Якубов А.С. Учение о преступлении по законодательству Республики Узбекистан. – Т.: Академия МВД РУз, 1995. – С.45.

5. Кобец П.Н. Общая характеристика объективной стороны преступления по действующему уголовному законодательству Российской Федерации // Символ науки. – 2017. – Т. 2. – №. 2. – С. 187-189.; Дудуркин Р. Р. Понятие и значение факультативных признаков объективной стороны преступления // Ён: Актуальные исследования. – 2020. – №. 17. – С. 49-52..; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И.Рарога, А.И.Чучаева. - М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004. – С. 149.; Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. - СПб.: Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 8 ва бошқалар.

-
6. Кузнецов А.П., Степанов М.В., Ситникова М.Л. Толкование пленумом Верховного Суда РФ уголовного законодательства об ответственности за хищения. - Ростов-на-Дону: Монография, 2003. – С. 52.; Борбат А.В., Завидов Б.Д. Состав преступления как основание уголовной ответственности. - М.: Юрист, 2005 – С. 84.; Уголовное право России. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. В.К.Дуюнова. – М.: РИОР, 2008. – С. 90.; Бойко А.И. Преступное бездействие. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 28.
 7. Очилов Ҳ.Р. Ўзгалар мулкани компьютер воситаларидан фойдаланиб талон-торож қилганлик учун жавобгарлик. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. –Тошкент: 2017. – Б. 63.
 8. Клишина А.С. Проблемы квалификации по признакам объективной стороны состава преступления //StudArctic Forum. – Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Петрозаводский государственный университет», 2023. – Т. 8. – №. 1. – С. 25-28., Хасанов Т.Х. Ўғрилик учун жиноий жавобгарлик ва олдини олиш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. –Тошкент: 2019. – Б. 52., Кондрикова К.С. Преступное деяние как компонент объективной стороны преступления //Вестник науки и образования. – 2022. – №. 10-1 (130). – С. 52-57.
 9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (А.Мадвалиев таҳрири остида). -Т., 2006. Иккинчи жилд. “ Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – Б.448-449.
 10. Российское уголовное право. Общая часть / под ред. А. В. Наумова. М., 2000. – С. 194.
 11. Кауфман М. А. Некоторые проблемные вопросы определения времени совершения преступления // Российская юстиция. 2012. № 11. С. 19–22.
 12. Истомин А. Ф. Общая часть уголовного права: учеб. пособие (альбом схем). М., 1997. – С. 70.
 13. Ҳакимов К.Б. Жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари. Юридик фанлар доктори (DSc)...дисс. –Тошкент: 2023. – Б. 89-90.
 14. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций. В 2 т. Т. 1. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрид. лит., 2004. – С. 206.
 15. Акоев К. Л. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1989. – С. 12.
 16. Атальянц М. А. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2010. С. 45.
 17. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. СПб.: Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 186.
-

18. Наумов А. В. Практика применения Уголовного Кодекса Российской Федерации: комментарий судебной практики и доктринальное толкование (постатейный) / под ред. Г. М. Резника. М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 34.
19. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. СПб.: Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 213.
20. Михайлов Н. Ф. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. – С. 7.
21. Бойко А. И. Преступное бездействие. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 42.
22. Jinoyat huquqi. (Umumiy qism) Darslik. Mas'ul muharrir: yu.f.f.d (PhD) X.Ochilov – T.: Adolat nashriyoti, 2020. – B. 74.
23. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апрелдаги «Иқтисодиёт соҳасидаги жиноий ишлар бўйича суд амалиётида юзага келган айрим масалалар тўғрисида»ги 11-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2002 йил 25 октябрдаги 28-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорларига асосан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 123-б.
24. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Фирибгарликка оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори // <https://lex.uz/docs/3399888> // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 2017 йил 11 октябрь, 35-сон.
25. Усмоналиев М., Бакунов П. Ўша ерда, 2010. – Б. 192-193.
26. Абзалова Х.М. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с убийствами: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Абзалова Хуршида Мирзиятовна – Ташкент, 2020. – С. 85-86.
27. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. - М.: Изд-во юридической литературы, 1960. – С. 11.
28. Бойцов А.М. Действие уголовного закона во времени и в пространстве. - СПб., 1995. – С. 5.
29. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков, 1982. – С. 20.
30. Мусаев Х. А. Обстановка совершения преступления в российском уголовном праве //Юридическая наука. – 2013. – №. 3. – С. 106-109., Гальчун Е. А. Обстановка совершения преступления //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2022. – №. 1-2. – С. 165-167.
31. Козлов А. П. Понятие преступления. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 196.

32. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. СПб.: Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 244.

33. Атальянц М.А. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2010. – С. 26.